

Ke knižní kultuře českých a moravských Židů ve středověku

Daniel Polakovič

Z kdysi bohaté knižní rukopisné produkce židovské středověké společnosti se dochoval pouze zlomek. Hebrejské rukopisy vznikaly v rukou profesionálních židovských písařů, studentů, ale i soukromých osob. Písař zpravidla na konec opsaného díla umisťoval kolofon, v němž uvedl své jméno spolu s datem a místem vzniku rukopisu a někdy i další podrobnosti o sobě, okolnostech či podmínkách práce.¹ Ač jsou dochované středověké hebrejské rukopisy a jejich zlomky zastoupeny ve sbírkách knihoven, muzeí a archivů v České republice, jen malá část vznikla bezpečně na našem území. Mnohé z kompletních rukopisů postrádají kolofon nebo se dochovaly v zlomkovitém stavu bez tradičního závěru, který by umožňoval jednoznačnou identifikaci písaře nebo místo a dobu vzniku. To platí i o rukopisech, které patřily v období středověku domácím židovským komunitám (např. Cheb, Praha), původ většiny dochovaných rukopisů lze kvůli absenci kolofonů a povaze jejich obsahu hledat spíše v německém západním jazykovém prostoru.

Nejstarší dochovaný rukopis ve sbírkách Židovského muzea v Praze pochází ze sklonku 11.–12. století,² pravděpodobně z italského prostředí (donesláva nejstarším datovanými rukopisy v našich sbírkách byly rukopisy Tóry s haftarot a megilot z r. 1285³ a 1288⁴). Další rukopisy v našich sbírkách, povětšinou se jedná o biblické kodexy (Tora s haftarot a megilot), vznikly v 14. a 15. století v Německu (Zámecká knihovna v Roudnici nad Labem s jedinečnou knižní vazbou,⁵ Latinská knihovna

¹ Studie vznikla v rámci grantu GA ČR P406/11/0861 *Kenaanské glosy ve středověkých hebrejských rukopisech s vazbou na české země*. K rukopisné knižní kultuře v Čechách a na Moravě v období středověku viz Sadek (1969), Putík a Sixtová (2005), Sixtová (2013), Jánošíková (2013).

² Židovské muzeum v Praze, Ms 259.

³ Původně z majetku Jüdisch-theologisches Seminar ve Vratislavi (Ms 9), po válce byl součástí rukopisných sbírek Národní knihovny v Praze, dnes je uložen v depozitu vratislavské Národní knihovny jako majetek tamější židovské obce.

⁴ Vratislav, Jüdisch-theologisches Seminar, Ms 27.

⁵ Srov. Matějka a Dvořák (1907, s. 321), Bollert (1925, s. 26, 85 ad.).

v Jáchymově⁶), jiné rukopisy postrádají bližší údaje, které by vedly alespoň rámcově k jejich identifikaci jejich písaře nebo doby vzniku (tzv. Třebíčský machzor ve sbírkách Židovského muzea v Praze, Tora v Nostické knihovně v Praze). Výjimku tvoří rukopis díla pražského rabína Avigdora Kary (zemř. 1439), uložený ve Vědecké knihovně v Olomouci, který byl pravděpodobně opsán v Praze, viz Schwarz (1929–30), s. 79–82 (155–158). Ve sbírkách zahraničních knihoven se dochovalo několik hebrejských rukopisů, které vznikly podle dochovaných kolofonů na našem území. Nejstaršími známými rukopisy vzniklými v Praze jsou opis Maimonidova díla *More nevuchim* (Průvodce zbloudilých) z roku 1395/96⁷ a iluminovaná trojdílná Bible s Rašiho komentářem z roku 1488/89.⁸ Dále sem lze zahrnout rukopisy s bohemikálními provenienčními zápisy, povětšinou z Prahy 15.–16. století.⁹

Zajímavé svědectví o kultuře českých a moravských Židů přinesl nedávný výzkum hebrejských rukopisných fragmentů ve fondech archivů, knihoven a muzeí v České republice, započatý r. 2004. Bylo objeveno téměř 600 fragmentů, většina z nich je uložena v pražských knihovnách a archivech. Podle očekávání v procentuálním zastoupení dominují biblické texty (téměř třetina), biblické komentáře (cca další třetina) a fragmenty spojené s liturgií (zhruba další třetina), jen velmi malou část tvoří lékařské rukopisy a další texty. Většina rukopisů, z nichž se fragmenty zachovaly, vznikla podle písma v aškenázské oblasti. O této problematice autor připravuje samostatnou studii, zdůrazňeme zde proto jen nález dvou zlomků důležitého díla *Or zarua*, o němž se zmíníme dále, a nález hebrejského zlomku anonymního lékařského rukopisu německého původu ze 13.–14. století, který obsahuje číslované recepty na rostlinné extrakty a léčivé masti a v textu řadu vokalizovaných německých a latinských glos, celkem jsou jich desítky.¹⁰

Vedle toho se zachovala nepočtená skupina hebrejských rukopisů, u nichž sice postrádáme přímý důkaz o jejich bohemikálním původu, ale přesto obsahují

⁶ Sturm (1929, s. 56–61, 175 /rukopis hebrejské Bible z r. 1348/).

⁷ Hamburk, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms Levy 116 (písař Jicchak ben Josef z Varšavy).

⁸ New York, Yeshiva University, Ms 1247.

⁹ Moše ben Jaakov z Couchy, *Sefer micvot gadol*, 13. stol. (Paříž, Bibliothèque nationale, heb. 375), majetnický záznam: Daniel bar Šmuel de-k“k Praga; k této osobě se možná vztahuje rukopisný sborník filozofického obsahu z 14. století, vlastněný jistým Danielelem, synem dajana z Prahy (Oxford, Bodleian Library, Ms Opp. Add. Qu. 9). Za kolofonem (fol. 164a) čtyřsvazkového rukopisu Tanachu s aramejským targumem z r. 1296–97 (Vatikán, Barberini Or. 161–164) se nachází dokonce záznam o zastavení rukopisu za půjčku za 20 kop mišenských, která se uskutečnila v Praze v létě 1535. Rukopis je psán kvadrátním aškenázským písmem, v kolofonu je uveden písař Jaakov bar Jicchak, bohužel bez udání místa původu.

¹⁰ Národní knihovna v Praze, sign. Cheb 6/56b. Srov. Polakovič (2013, s. 103).

jazykový materiál, který je spjat s naším územím daleko víc než výše uvedené rukopisy. Jedná se o rukopisy s tzv. kenaanskými glosami, ve většině dokladů jde nepochybně o glosy staročeské (*bi-lšon Kenaan*, tj. v jazyce kenaanském, jak se označovaly v raněstředověké hebrejské literatuře jazyky slovanských zemí). Čeští Židé, jak ukazuje Jicchak ben Moše (1180–1250), v tomto jazyce mluvili i mysleli, byl to jeden z jazyků, které ovládali, dokonce o tomto jazyce metalingvisticky uvažovali (Avraham ben Azriel), srov. Uličná a Polakovič (2013, s. 311–314). Řídké výjimky, pokud jde o česká slova uvozená frází v *jazyce kenaanském*, tvoří liturgický komentář asi ze 14. století, připisovaný rabimu Eliezeru ben Natanovi (1090–1170), kde se nachází jediná glosa explicitně poukazující na staročeský původ (*bi-lšon Behem*, tj. v jazyku Čech),¹¹ nebo nedatovaný a dnes blíže neidentifikovaný oxfordský rukopis s poškozenou českou glosou v *jazyce pihmiš*, viz Jakobson a Halle (1985, s. 863). Díly středověkých židovských komentátorů se proplétají vernakulární tradice: tak u českožidovských autorů Jicchaka ben Mošeho a Avrahama ben Azriela máme doloženy nejen slovanské glosy, nýbrž také německé a francouzské a zase v opisech vzniklých například v Itálii či Německu jsou doloženy glosy kenaanské.

Největší zastoupení kenaanských glos mají díla rabiho Avrahama ben Azriela *Arugat ha-bosem*¹² (kolem 1234) a rabiho Jicchaka ben Mošeho *Or zarua*.¹³ Oba autoři mají svůj původ v Praze, nějakou dobu zde působili a obě jejich díla obsahují několik desítek staročeských slov, jejich stručný seznam viz Uličná (2011). Zvláště monumentální dílo *Or zarua*, dílo sepišované jediným autorem několik desetiletí a dokončené až před polovinou 13. století, nese jisté paralely k jinému fenomenálnímu výkonu, jímž je zhruba ve stejné době ve středních Čechách vzniklý největší rukopis na světě *Codex gigas*, srov. Dittmann a Bláha (2013, s. 70).

Kenaanské glosy v dílech těchto dvou autorů představují velkou většinu z dosud nalezených a ukazují nejen výbornou znalost staré češtiny, ale vyznačují se

¹¹ Hamburk, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 61 (153), fol. 21b (pův. 13b).

¹² Dochovaly se dva rukopisné opisy díla z 13.–14. století (Vatikán, Biblioteca Apostolica, ebr. 301; Frankfurt nad Mohanem, Universitätsbibliothek, Ms. hebr. fol. 16.), jeho komentář je obsažen také v tzv. Norimberském machzoru z 14. století (Curych, soukromá sbírka Davida Jeselsohna, dnes uložen v Izraelském muzeu v Jeruzalémě), další zlomky liturgického komentáře (bez glos) se dochovaly ve vazbě předsádek středověkého latinského rukopisu z 15. století (Vídeň, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der Wiener Dompropstei, Cod. C-8).

¹³ První dva svazky rukopisného díla z druhé poloviny 13. století jsou uloženy v Amsterdamu (Universiteitsbibliotheek, Ms Rosenthal 3), zbylé dva se nacházejí v Londýně (British Library, Or. 2859–2860). Dále existují opisy z konce 16. století (Frankfurt nad Mohanem, Universitätsbibliothek, Ms. hebr. fol. 7), část rukopisu se dochovala v opisu z r. 1624 (New York, Jewish Theological Library, Rab. 694) a blíže nedatovaném rukopisu z poloviny 17. století (Oxford, Bodleian Library, Opp. 40 /Neubauer 650/).

také stabilizovanými pravidly při zápisu slovanštiny, takže v některých aspektech, jako je napjatost a nenapjatost souhlásek, je zápis přesnější a/nebo efektivnější než dobový primitivní latinkový pravopis, viz Dittmann (2012b, s. 481), Dittmann a Bláha (2013, s. 70–77). Část staročeské slovní zásoby přejal také syn posledního jmenovaného, Chajim ben Jicchak (zv. MaHaR^{Ch} Or zarua), i když již ve velmi omezené míře.¹⁴ Je ostatně typické, že jedna glosa se vyskytuje v komentáři několika autorů či děl, například glosa *rataj* je zachována v Norimberském machzoru, v Arugat ha-bosem i v anonymní kompilaci v rukopise Bavorské státní knihovny sign. 346. Glosy doložené u Jicchaka ben Mošeho se vyskytují nejen u jeho syna Chajima ben Jicchaka, ale také u žáka Jicchaka ben Mošeho jménem Meir z Rothenburgu (kol. 1215 až 1293), i když už ve značně porušené podobě: například glosa *pútec* je u Meira doložena v silně porušeném zápise פִּרְצִי (nebo פִּרְצִי), odpovídající čtení *púcc* či *púcen*.¹⁵ Přitom ovšem není vyloučeno, že pozdější autor uchová původnější podobu než opisy jeho učitele, tak *syrovátka* je zapsána s *-t*- právě u Meira z Rothenburgu (פִּירְטָקָה),¹⁶ kdežto v dochovaném rukopise Or zarua čteme *-d*-.

Zvláštní postavení mají kenaanské glosy v rukopisných komentářích představitelů francouzské exegetické školy z 11.–12. století. Zdá se, že se v tomto případě jedná spíše o recepci jejich komentářů prostřednictvím jejich žáků ze slovanských zemí než o původní exegetické vložky, ale otázka dosud není definitivně vyřešena. Jde především o komentáře k některým biblickým knihám z pera rabiho Šloma bar Jicchaka zv. Raši¹⁷ (1040–1105) a jeho žáka rabiho Josefa Kary (1065 až 20. léta 12. stol.),¹⁸ dále komentář rabiho Geršoma ben Jehudy (960–1028) k traktátu Chulin Babylonského Talmudu¹⁹ a o řadu anonymních komentářů z 14. století

¹⁴ Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2413 (písař Moše ben Eleazar ha-Levi Münz ve Vídeňském Novém Městě, 1450); Moskva, Ruská státní knihovna, Ms Günzburg 85 (opis z 16. století).

¹⁵ Parma, Biblioteca Palatina, Cod. parm. 2606 /De Rossi 651/, fol. 16b.

¹⁶ Parma, Biblioteca Palatina, Cod. parm. 2606 /De Rossi 651/, fol. 156a.

¹⁷ Opisy rukopisných komentářů z 13. století (Hamburk, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 12; Petrohrad, Ruská národní knihovna, Evr. I 11), dále je znám výskyt čtyř kenaanských glos v jeho komentářích k Babylonskému Talmudu, které jsou zachyceny v desítkách rukopisných opisů jeho komentářů z 14.–16. století.

¹⁸ Rukopisný komentář z r. 1294 (Cincinnati, Hebrew Union College, JCF 1), dále komentáře z 14. století (New York, Jewish Theological Library, Lutzki 777 a 778; Praha, Národní knihovna ČR, XVIII F 7; Petrohrad, Ruská národní knihovna, Evr. I 20 a 21), 15.–16. století (Cincinnati, Hebrew Union College, Ms 154). Vzhledem k množství rukopisných opisů jeho komentářů nelze vyloučit další nálezy kenaanských glos v dalších rukopisech.

¹⁹ Vatikán, Biblioteca Angelica, Or. 1 (pův. A. 5. 18) (opis z 12.–13. století).

k různým pasážím v rámci židovské liturgie²⁰ a k univerzálnímu halachickému dílu Jaakova ben Ašera (1269–1343) *Tur*.²¹ Výjimku tvoří užití několika slovanských slov v cestopisu Binjamina z Tudely (1130–1173).²² Nejstarší dochované opisy děl s kenaanskými glosami sahají do 12. století.

Kenaanské glosy u těchto cizích autorů obsahují některé zřetelné západoslavismy či přímo bohemismy (např. skupinu *-dl-* v glosách *bělidlo* a *mýdlo*, zápisy vyhovující střídnicím *c, z* za praslovanské *tj, dj*, stažené podoby, lexikální bohemismy). Jejich českou provenienci podporuje také přítomnost germanismů a latinismů, viz Bláha et al. (2014, s. 121–122). Je pochopitelné, že kenaanské glosy u cizích autorů bývají značně porušeny a nedodržují tak striktně některá pravidla zápisu, jak je známe z kenaanských glos českožidovských autorů, například pokud jde o vnitroslovné *alef* nebo rozlišování znělosti.

Tato česká slova, tvořící většinu kenaanských glos, roztroušená ve středověkých hebrejských spisech ukazují – vedle rozsáhlých děl Or zarua a Arugat ha-bosem a množství dochovaných pozdějších fragmentů – na tehdejší raný vzestup české, a to především pražské židovské komunity. Pogrom r. 1389 zničil i písemnictví pražské židovské obce, a tak z dřívějších dob známe ponejvíce jen některá jména učenců (Uličná, 2011, s. 294–296), zlomky jejich děl, zmínky zahraničních rabinů 12. století jako Efraima b. Jicchaka z Řezna (zemř. r. 1175) o vzdělanosti pražských mudrců (Jakobson a Halle, 1985, s. 885) či svědectví křesťanských pramenů, jako jsou Kosmova kronika a legendy, o ekonomickém zázemí pražských Židů. Podle všeho bylo české písemnictví pražských Židů na periferii Aškenázu (Visi, 2011, s. 119) nepoměrně chudší než starofrancouzská tvorba v severofrancouzských centrech jejich souvěrců (Fudeman, 2010, s. 155–158), ale přesto se v hebrejském písemnictví českého středověku nachází kandidát na nejstarší české souvětí (Dittmann, 2012c, zejm. s. 29–31), jsou zde poprvé doložena některá staročeská slova či významy a objevují se první fonetické popisy a ortoepické snahy (zaměřené ovšem na hebrejštinu, viz Uličná, 2012). Jiným dědictvím jsou od původu česká vlastní jména v zahraničních židovských komunitách a česká slova přejatá do jidiš a objevují se i jisté paralely v hebrejsky psaných zápisech na polských středověkých mincích (Dittmann, 2012a, s. 266 a 281–282).

²⁰ Mnichov, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. hebr. 346; Oxford, Bodleian Library, Ms Opp. 170 (Neubauer 1205); ibidem, Ms Opp. 172 (Neubauer 1211); Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 3705 (Perreau 27).

²¹ New York, Jewish Theological Library, Rab. 1147 (opis z r. 1450).

²² Jeruzalém, National Library of Israel, Ms 8°2647 (opis z r. 1520); Londýn, British Library, Add. 27089. V ostatních rukopisných opisech tyto glosy chybí. Srov. Šedinová (2002, s. 53).

Literatura

- BLÁHA, Ondřej – DITTMANN, Robert – KOMÁREK, Karel – POLAKOVIČ, Daniel – ULIČNÁ, Lenka (2014). On the Problem of Judeo-Czech and the Canaanite Glosses of the 11th to the 13th Centuries in Hebrew Manuscripts. *Jews and Slavs*, 24, s. 117–151.
- BOLLERT, Martin (1925). *Lederschnittbände des XIV. Jahrhunderts*. Leipzig: K. W. Hiersemann.
- DITTMANN, Robert – BLÁHA, Ondřej (2013). The Lexicological Contribution of Abraham ben Azriel and Isaac ben Moses to Old Czech. In: BLÁHA, Ondřej – DITTMANN, Robert – ULIČNÁ, Lenka, eds. *Knaanic Language: Structure and Historical Background. Proceedings of a Conference Held in Prague on October 25–26, 2012*. Prague: Academia, s. 66–91.
- DITTMANN, Robert (2012a). K významu raných česko-židovských jazykových kontaktů v oblasti českých zemí pro diachronní bohemistiku. *Listy filologické*, 135, s. 259–285.
- DITTMANN, Robert (2012b). Ke kenaánskému jazyku zapsanému hebrejským písmem do 14. století. In: BALOWSKI, Mięczyław, ed. *Konflikt pokoleń a różnice cywilizacyjne w języku i w literaturze czeskiej*. Poznań: Pro, s. 481–490.
- DITTMANN, Robert. (2012c). Problém tzv. nejstarší české věty. *Bohemica Olomucensia*, 4, č. 1, s. 26–36.
- FUEDEMAN, Kirsten (2010). *Vernacular Voices. Language and Identity in Medieval French Jewish Communities*. Philadelphia a Oxford: Pennsylvania University Press.
- JAKOBSON, Roman – HALLE, Morris (1985). The Term *Canaan* in Medieval Hebrew. s. 863. In: JAKOBSON, Roman. *Selected Writings VI. Early Slavic Paths and Crossroads. Part Two. Medieval Slavic Studies*. Ed. S. Rudy. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton, s. 858–886.
- JÁNOŠÍKOVÁ, Magdaléna (2013). *Stratená knižnica. Hebrejské stredoveké zlomky na Morave*. Magisterská diplomová práce. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého.
- MATĚJKA, B. – DVOŘÁK, František, eds. (1907). *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém. Sv. XXVIII: Politický okres roudnický, zámek Roudnice*. Praha: Archeologická komise při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- POLAKOVIČ, Daniel (2013). Hebrejské rukopisné zlomky na vazbách inkunábulí a starých tisků knihovny františkánského kláštera v Chebu. In: BOLDAN, Kamil a MAREK, Jindřich, eds. *Libri catenati Egrenses. Knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*. Praha: Národní knihovna České republiky, s. 85–110.
- PUTÍK, Alexandr – SIXTOVÁ, Olga (2005). *Dějiny Židů v Čechách a na Moravě. Od počátků po emancipaci. Průvodce expozicí, Maiselova synagoga*. Praha: Židovské muzeum v Praze.
- SADEK, Vladimír (1969). Rukopisná sbírka Státního židovského musea a židovské rukopisné umění. *Studie o rukopisech*, 8, s. 105–122.

- SCHWARZ, Arthur Zacharias (1929–30). Kod. 27 der Studienbibliothek in Olmütz. *Son-cino-Blätter*, 3, s. 79–82 (155–158).
- SIXTOVÁ, Olga, ed. (2013). *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Academia.
- STURM, Heribert (1929). *Die Bücherei der Lateinschule zu St. Joachimsthal*. Joachimsthal: Stadtmuseum.
- ŠEDINOVÁ, Jiřina, ed. (2002). *Dva středověké hebrejské rukopisy. Benjamin z Tudely, Petachja z Řezna*. Praha: Argo.
- ULIČNÁ, Lenka – POLAKOVIČ, Daniel (2013). Knaanic Glosses from the Perspective of Judeo-Czech Studies. In: BLÁHA, Ondřej – DITTMANN, Robert – ULIČNÁ, Lenka, eds. *Knaanic Language: Structure and Historical Background. Proceedings of a Conference Held in Prague on October 25–26, 2012*. Prague: Academia, s. 303–317.
- ULIČNÁ, Lenka (2012). Jeķutiel el Zalman ha-Kohen a první zmínky o zvukové stránce češtiny. *Bohemica Olomucensia*, 4, s. 271–278.
- ULIČNÁ, Lenka (2011). Hlavní proudy středověkého (pre)aškenázského myšlení a tzv. pražská komentátorská škola. Hledání identity v podmínkách izolace a integrace. In: ŠEDINOVÁ, Jiřina, ed. *Dialog myšlenkových proudů středověkého judaismu*. Praha: Academia, s. 268–331.
- VISI, Tamás (2011). *On the Peripheries of Ashkenaz. Medieval Jewish Philosophers in Normandy and in the Czech Lands from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Olomouc: Palacký University (nepublikovaná habilitační práce).

On Book Culture of Czech and Moravian Jews in the Middle Ages

The contribution examines and contextualizes sources for exploration of book culture of medieval Jews in the Czech lands. It offers an overview of preserved works and their fragments and focuses further on the Canaanite glosses offering a unique testimony to the medieval importance of Czech, especially Prague Jewish community.

Mgr. Daniel Polakovič
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1

Židovské muzeum
U Staré školy 1
110 00 Praha 1
daniel.polakovic@jewishmuseum.cz